

Bartosz Zalewski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

bartosz.zalewski@poczta.umcs.lublin.pl

Zasada skargowości w rzymskim procesie karnym przed *quaestiones perpetuae*

*Accusatorial Principal in a Roman Criminal Procedure Before
quaestiones perpetuae*

STRESZCZENIE

Głównym celem artykułu jest przedstawienie klasycznej procedury skargowej na przykładzie postępowania przed rzymskimi sądami karnymi zwanymi *quaestiones perpetuae*. Rzymskie postępowanie karne w okresie późnej republiki i wczesnego cesarstwa opierało się o zasadę skargowości, która w kontynentalnych porządkach prawnych jest powszechnie kojarzona z procesem kontradyktoryjnym. Opracowanie składa się z sześciu części: wprowadzenia, krótkiego opisu *quaestiones perpetuae*, analizy zagadnień przedmiotowych i podmiotowych związanych z oskarżeniem (*accusatio*, *ius accustionis*), opisu procedury wnoszenia skargi karnej i podsumowania.

Słowa kluczowe: *accusatio*; zasada skargowości; *quaestiones perpetuae*; rzymski proces karny

WPROWADZENIE

Podstawowym zadaniem procesu karnego jest zapewnienie sprawnej, a zarazem sprawiedliwej realizacji represji karnej w ramach istniejących organizmów państwowych¹. Zaskakujący może wydawać się zatem fakt, iż przez wiele stuleci zadanie to było realizowane z wykorzystaniem procedury karnej opartej o zasadę skargowości – przy jednoczesnym braku funkcji oskarżyciela publicznego. Jest to tymczasem wydatna cecha procesu karnego państw doby antyku grecko-

¹ Por. J. Skorupka, *O sprawiedliwości procesu karnego*, Warszawa 2013, s. 279 i n. Warto zauważyć, że w literaturze mówi się wręcz o funkcji materialnoprawnej norm procesu karnego. Zob. S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009, s. 22.

-rzymskiego. Paradoksalnie w czasach dynamicznego rozwoju rzymskiej państwowości, jaki przypadał na okres po wojnach punickich², rzymski proces karny – z wieloma incydentalnymi przypadkami dotyczącymi spraw o szczególnym wydzwieku społecznym i politycznym – opierał się o zasadę skargowości.

Istotną cechą rzymskiego prawa karnego, którą należy w tym miejscu zasignalizować, była specyficzna technika legislacyjna polegająca na łącznym uregulowaniu zagadnień, które obecnie są zaliczane do sfery prawa karnego materialnego oraz norm procesowych znajdujących do nich zastosowanie³. Nie było przy tym mowy o jednym akcie prawnym – ogół przepisów z zakresu prawa karnego materialnego i procesowego został ujęty w szeregu ustaw, z których każda regulowała zarówno materię należącą obecnie do prawa materialnego, jak i procesowego. Pierwsze kompleksowe uregulowanie spraw karnych miało miejsce pod rządami dyktatora Korneliusza Sulli w latach 81–79 przed Chr.⁴ Sulla nie działał jednak w prawnej próżni, represja karna była bowiem normatywnie ujęta już od czasów archaicznych, królewskich⁵. Opisana praktyka ustawodawcza dostrzegalna jest zatem już w okresie przedsullańskim⁶.

² Por. Z. Kubiak, *Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa 2003, s. 315 i n. Zwycięstwo w II wojnie punickiej (bitwa pod Zamą – 202 r. przed Chr.) oraz klęska króla macedońskiego Perseusza w bitwie pod Pydną (168 r. przed Chr.) uczyniły z Rzymu światowe – według ówczesnych pojęć – mocarstwo. Wraz z upadkiem Kartaginy (146 r. p.n.e.) Rzymianie stali się niekwestionowanym hegemonem w zachodnim basenie Morza Śródziemnego oraz mogli skierować swoją ekspansję w stronę państw hellenistycznych. Zob. T. Mommsen, *The History of Rome*, Vol. 3, transl. W.P. Dickson, New York 1908, s. 520–521.

³ Szczególna rola perspektywy procesowej widoczna jest także przy analizie licznych instytucji, które należały do sfery prawa prywatnego; wydaje się ona zatem wydatną cechą prawa rzymskiego w ogóle. Por. W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2011, s. 37–38.

⁴ M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „Annales UMCS. Sectio G” 1988, nr 35/1, s. 33. Tzw. kodyfikacja sullańska może być z powodzeniem uznana za kamień milowy rzymskiego prawa karnego. Na temat wydanych przez Sullę ustaw karnych zob. K. Amielańczyk, *Lucjusz Korneliusz Sulla – dictator legibus scribundis et rei publicae constituende*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. 31, s. 1053 i n.; *idem*, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom. 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011, s. 26 i n.; *idem*, *Ustawodawstwo Korneliusza Sulli na rzecz restauracji republiki i zaprowadzenia porządku publicznego*, „Annales UMCS. Sectio G” 1991, nr 38, s. 1–14.

⁵ Zauważyć jednak należy, że to właśnie na czasy dyktatury Korneliusza Sulli przypada początek okresu ustawodawstwa systemowego w rzymskim prawie karnym. Por. *idem*, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 18.

⁶ Por. P. Kołodko, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od ustawy XII tablic do dyktatury Sulii*, Białystok 2012, s. 17. Przykładowo przestępstwo zwane *adulterium* (cudzołóstwo) było penalizowane w *lex Iulia de adulteriis*, różne rodzaje zabójstwa (lecz nie tylko) – w ramach *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, ale już zabójstwo krewnych (*parricidium* – dokładna identyfikacja znamion tego przestępstwa jest dyskusyjna – por. M. Jońca, *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008, s. 11 i n.) – w *lex Pompeia de parricidiis*. Kompleksowe omówienie problematyki poszczególnych przestępstw zaliczanych do kategorii *crimina publica* zob. K. Amielańczyk, *Crimina*

Inną cechą specyficzną dla rzymskiego prawa karnego, którą należy wskazać przed przejściem do właściwych rozważań, jest charakterystyczne określenie właściwości rzeczowej poszczególnych sądów przez uznanie ich kompetencji do rozpatrywania spraw dotyczących przestępstw inkryminowanych w danej ustawie⁷. Sytuację komplikuje fakt, że w rozwoju historycznym wykształciły się w państwie rzymskim różne rodzaje sądownictwa: poczynając od archaicznych *duumviri perduellionis* i *quaestores parricidii*, przez karno-administracyjną władzę magistratur (*coërcitio*), wieloosobowe trybunały karne (*quaestiones perpetuae*) oraz sądownictwo senackie, aż po *cognitio extra ordinem* i proces kognicyjny, realizowane przez cesarskich urzędników⁸.

W tak niewielkim opracowaniu nie może być mowy o omówieniu całości zagadnień związanych z zasadą skargowości w rzymskim postępowaniu karnym – wypada zatem skupić się na określonym wycinku związanym ze wspomnianymi wieloosobowymi trybunałami karnymi⁹.

I.

Postępowanie przed *quaestio perpetua* było określane mianem *iudicium publicum*¹⁰. W literaturze przedmiotu wiąże się to pojęcie z powszechnym charakterem skargi karnej (*accusatio*), z którą mógł wystąpić każdy obywatel rzym-

legitima w rzymskim prawie..., s. 159 i n. Słusznie M. Kuryłowicz (*op. cit.*, s. 31) zauważa: „[...] w odniesieniu do poszczególnych przestępstw ustawy mnożą się, powtarzają i nie doprowadzają do pełnego unormowania odpowiedzialności za przestępstwa”.

⁷ Rys ten był szczególnie znamienity dla wieloosobowych trybunałów karnych. Por. K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 41 i n.

⁸ Szczegółowo zagadnienia związane z rozwojem procesu karnego w Rzymie starożytnym, z uwzględnieniem przemian w ramach organów sprawujących władzę sądowniczą, opisuje w podstawowej w tym zakresie pracy polskojęzycznej W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 23 i n. Zob. również: K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 22 i n.; A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, London 1901, s. 62–65 (w odniesieniu do sądownictwa okresu królewskiego). Przemiany, jakie zaszły w rzymskim sądownictwie oraz procesie karnym w II w. przed Chr., syntetycznie opisuje B. Santalucia, *Gli sviluppi del processo criminale nel II secolo a.C.*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto Romano*, ed. M. Talamanca, Milano 1979, s. 299 i n. Na temat genezy *quaestiones perpetuae* zob. *idem*, *Le „quaestiones perpetuae”*, [w:] *Lineamenti di storia...*, s. 304 i n.

⁹ Zauważyć przy tym należy, że niewątpliwie jest, iż można przypisać rzymskim jurystom znajomość licznych zasad ilustrowanych ponadczasowymi maksymami. Zasady te niejednokrotnie zbliżone są do tych zasad prawa procesowego, które obecnie są formułowane przez proceduralistów. Szerzej na ten temat zob. K. Amielańczyk, *Zasada skargowości i zakaz orzekania ponad żądanie stron w procesie rzymskim*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. 33, s. 33.

¹⁰ Por. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 521. Nie oznacza to jednak, że każde postępowanie zaliczane do *iudicium publicum* musiało się toczyć przed *quaestio perpetua*, zwłaszcza jeżeli idzie o okres cesarski, co można wywnioskować z przekazu Macera (D. 48, 1, 1), który wskazuje na szereg ustaw, postępowania z których określa się mianem *iudicium publicum*. Jak zauważa K. Amielańczyk, w czasach działalności tego jurysty

ski (*quilibet ex populo*)¹¹. Trzeba zatem przyjąć, iż o modelu postępowania przed wieloosobowymi, stałymi trybunałami karnymi przesądzał właśnie element skargowości, zaś sama skarga (*accusatio*) musi pozostawać w centrum rozważań dotyczących rzymskiego postępowania karnego.

II.

Skargowy model postępowania, w swoim najbardziej klasycznym, najpełniejszym wymiarze, powszechnie jest kojarzony z procedurą karną epoki antyku grecko-rzymskiego¹². W prawie rzymskim wyraźne sformułowanie zasady skargowości nastąpiło późno, bo dopiero w konstytucji cesarzy Dioklecjana i Maksymiana z 284 r. po Chr.¹³

Mimo że cesarze artykułowali wskazaną zasadę, odnosząc się do procesu kognicyjnego, który w okresie dominatu był już jedyną dostępną formą postępowania zarówno w sferze prawa cywilnego, jak i karnego¹⁴, to jednak z powodzeniem można ją uznać za obecną także w procesach przed *quaestiones perpetuae*¹⁵. Na potwierdzenie tej tezy warto przytoczyć słowa Marka Tulliusza Cicerona, zawarte w mowie obrończej wygłoszonej w głośnym procesie Sekstusa Roscjusza z Amerii¹⁶: *nocens*,

(III w. po Chr.) niewiele było już funkcjonujących *quaestiones perpetuae*, co prowadzi do wniosku, że termin ten nie był już wówczas ściśle wiązany z organem sądowym, a raczej z rodzajem ustawy karnej. Zob. K. Amelańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 43–44.

¹¹ *Ibidem*, s. 37; O.F. Robinson, *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, New York 2007, s. 35.

¹² Nie znaly jednak inkwizycyjnego modelu postępowania karnego także inne ludy antyczne, jak choćby Hebrajczycy czy opisywani przez Tacytę Germanie. Zob. S. Mendelssohn, *The Criminal Jurisprudence of the Ancient Hebrews. Compiled from the Talmud and Other Rabbinical Writings, and Compared with Roman and English Penal Jurisprudence*, Baltimore 1891, s. 110; Tac. *Germania*, I, 12.

¹³ C. 3, 7, 1: *Imperatores Diocletianus, Maximianus. Invitus agere vel accusare nemo cogitur*. Zob. też: K. Amelańczyk, *Zasada Invitus agere vel accusare nemo cogitur i jej znaczenie w prawie rzymskim*, [w:] *Iudicium et scientia. Księga jubileuszowa Profesora Romualda Kmiecika*, red. A. Przyborowska-Klimczak, A. Taracha, Lublin 2011, s. 699. Przytoczony pasaż z Kodeksu Justyniana statuował jednocześnie zasadę dyspozycyjności, która jednak w kontekście przestępstwa *tergiversatio*, polegającego na bezprawnym porzuceniu skargi oskarżycielskiej, miała ograniczony wymiar. Zob. K. Amelańczyk, *Zasada skargowości...*, s. 40.

¹⁴ *Idem*, *Zasada Invitus agere vel accusare nemo cogitur...*, s. 699.

¹⁵ Zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 45.

¹⁶ Roscjusz oskarżony był o *parricidium* – zabójstwo krewnego (w tym wypadku ojca). Całą sprawę, poza grozą, którą budził zarzucany czyn, znaczenia dodawało tło polityczne związane z sullzańskimi proskrypcjami. Na temat tego procesu zob. K. Amelańczyk, *Cicero, pro Sex. Roscio Amerino: rzymski proces o zabójstwo*, „BLTN. Humanistyka” 1993, z. 34, s. 47–60; A.R. Dyck, *Evidence and Rhetoric in Cicero's Pro Roscio Amerino: The Case Against Sex. Roscius*, „The Classical Quarterly” 2003, No. 53/1, s. 235–246; M. Jońca, *Głośne rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009, s. 103–118; O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 36 i n.

*nisi accusatus fuerit, condemnari non potest*¹⁷. Wybitny mówca jasno stwierdza, że nikt przeciwko komu nie wystąpiono ze skargą karną, choćby nawet był winny przestępstwa, nie może zostać skazany. Używając dzisiejszej terminologii prawniczej, z opinii Cyncerona wynika, iż organ procesowy wszczynał i prowadził postępowanie tylko na skutek skargi podmiotu bezpośrednio zainteresowanego rozstrzygnięciem¹⁸. Przesądzało to zarazem o tym, że cały ciężar późniejszego postępowania dowodowego spoczywał na barkach stron, sąd bowiem był jedynie bezstronnym arbitrem¹⁹.

Trzeba w tym miejscu poświęcić kilka uwag pojęciu samej skargi karnej. Termin używany na jej określenie – *accusatio* – etymologicznie wywodzi się prawdopodobnie od słowa *causa*²⁰, a na gruncie prawa karnego można go tłumaczyć w trojaki sposób²¹. Przede wszystkim jest to określenie czynności procesowej służącej wszczęciu postępowania karnego²². W ujęciu szerszym *accusatio* to już nie jedna czynność procesowa, lecz cały zespół czynności procesowych oskarżyciela, zmierzających do wykazania winy oskarżonego w związku z zarzucanym mu czynem przestępnym²³. Odnosi się on zatem nie tylko do inicjowania postępowania, ale również w ogóle do jego przedmiotu. Dla porządku dodać też trzeba, że niekiedy *accusatio* występuje jako określenie przestępstwa prawa publicznego, tj. staje się synonimem terminu *crimen*²⁴.

III.

Jedną z wydatnych cech rzymskiej *accusatio* jest to, że miała ona charakter *actio popularis*²⁵, co oznaczało, że ze skargą karną mógł wystąpić każdy obywatel rzymski – *quilibet (quivis) ex populo*²⁶. Zaznaczyć jednak należy, iż chodziło

¹⁷ Cic. *Pro Rosc. Am.* 20, 56. Por. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 35.

¹⁸ Por. S. Waltoś, *op. cit.*, s. 276.

¹⁹ Por. J.L. Strachan-Davidson, *Problems of the Roman Criminal Law*, Vol. 2, Oxford 1912, s. 112 i n.; B. Santalucia, *Accusatio i inquisitio w procesie karnym okresu cesarstwa*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2002, z. 2/2, s. 9.

²⁰ W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach de repetundis w okresie republiki*, Toruń 1994, s. 35 (przypis 2). Termin *causa* ma w języku łacińskim wiele znaczeń, między innymi: ‘powód, pobudka, przyczyna’. W ablatiwie termin *causa* wraz z innym słowem (znajdującym się w genetiwie) oznacza: ‘w czymś interesie, ze względu na kogoś’. Por. K. Kumaniecki, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1976, s. 80.

²¹ Termin ten pojawia się także w kontekście pewnych powództw w prawie prywatnym. Por. dla przykładu: I. 1, 26; D. 26, 10; C. 5, 43; I. 2, 18; D. 5, 2; C. 3, 28.

²² Por. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 36; A. Berger, *op. cit.*, s. 340.

²³ W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 36.

²⁴ *Ibidem*; K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 99.

²⁵ Por. D. 4, 23, 1.

²⁶ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 79; K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 99 i n.; A. Esmein, *A History of Continental Criminal Procedure with Special Reference to France*, Boston 1913, s. 4, 19. Nie mogło *accusatio* pochodzić od magistratury. Zob. A. Berger, *op. cit.*, s. 340.

jedynie o obywateli posiadających tzw. *ius accusandi* (*ius accusationis*)²⁷ – prawo podmiotowe polegające na możliwości dokonania czynności procesowej o cechach oświadczenia woli, którego treścią jest wniosek skierowany do organu procesowego, warunkujący wszczęcie postępowania karnego²⁸. Co do zasady *ius accusandi* przysługiwało tylko wolnym mężczyznom²⁹, będącym obywatelami rzymskimi, którzy osiągnęli odpowiedni wiek i nie zostali objęci infamią³⁰. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż juryści chętniej posługiwali się tu metodą nakreślenia kręgu podmiotów, które z różnych względów nie mogły występować ze skargą karną.

Skargi w zasadzie nie mogły wnosić kobiety, które w źródłach można odnaleźć w zestawieniu z małoletnimi³¹. Wyjątkiem była sytuacja, gdy przedmiotem postępowania była kwestia odpowiedzialności oskarżonego za taki zarzucany czyn, którego skutkiem była śmierć rodziców kobiety, jej dzieci, patrona bądź patronki³². Jeśli chodzi o małoletnich, to należy zaznaczyć, że co do reguły pozbawione *ius accusandi* były osoby poniżej 17. roku życia³³. I ta zasada doznawała wyjątków, np. w przypadku *crimen repetundarum* stawiano wymóg skończonych co najmniej 30 lat³⁴. Do występowania ze skargą dopuszczeni byli niedojrzali, jeżeli sami byli pokrzywdzonymi bądź w sytuacji zabójstwa ich najbliższych krewnych³⁵. Dzieci nie mogły wnosić skargi karnej przeciwko swym rodzicom³⁶.

Inne kategorie osób, które były pozbawione *ius accusandi*, są wymienione w passusie pochodzącym z prac Ulpiana:

D. 48, 2, 4: (*Ulpianus libro secundo de adulteriis*): *Is, qui iudicio publico damnatus est, ius accusandi non habet, nisi liberorum vel patronorum suorum mortem eo iudicio vel rem suam exequatur. Sed et calumnia notatis ius accusandi ademptum est, item his, qui cum bestiis depugnandi*

²⁷ Tego ostatniego zwrotu używa między innymi P. Święcicka-Wystrychowska, *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego*, Kraków 2005, s. 103.

²⁸ Por. R. Kmiecik, E. Skrętowicz, *Proces karny. Część ogólna*, Warszawa 2009, s. 73. Mimo że termin „prawo podmiotowe” nieodmiennie jest kojarzony z prawem prywatnym, to jego użycie w kontekście tego rodzaju uprawnienia jest jak najbardziej uzasadnione, chodzi bowiem o uprawnienie wynikające z zakresu podmiotowości prawnej jednostki.

²⁹ Por. D. 48, 2, 1–2; A.W. Zumpt, *Der Criminalprocess der Römischen Republik*, Leipzig 1871, s. 36; O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 35.

³⁰ A.H.J. Greenidge, *Infamia: its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894, s. 163 i n.

³¹ D. 48, 2, 8: (*Macer libro secundo de publicis iudiciis*): *Qui accusare possunt, intellegemus, si scierimus, qui non possunt. Itaque prohibentur accusare alii propter sexum vel aetatem, ut mulier, ut pupillus [...]*; D. 47, 23, 6: (*Ulpianus libro 25 ad edictum*): *Mulieri et pupillo populares actiones non dantur, nisi cum ad eos res pertineat.*

³² D. 48, 2, 1.

³³ A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 36.

³⁴ Przynajmniej na gruncie *lex Acilia repetundarum* ze 123 r. p.n.e. Zob. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 32. Szczegółowo na temat tej ustawy zob. P. Kołodko, *op. cit.*, s. 135 i n.

³⁵ D. 48, 2, 11, pr.

³⁶ D. 48, 2, 11, 1.

causa in harenam intromissi sunt, quive artem ludicram vel lenocinium fecerint, quive praeviationis calumniaeve causa quid fecisse iudicio publico pronuntiatus erit, quive ob accusandum negotiumve cui facessendum pecuniam accepisse iudicatus erit.

Podmioty wskazane przez jurystę mogą zostać podzielone na dwie grupy: w pierwszej mieszczą się ci, którzy przez wzgląd na wykonywanie hańbiącego zawodu nie mogli występować z wnioskiem inicjującym postępowanie, natomiast druga obejmowała osoby, które utraciły to uprawnienie ze względu na swoje sprzeczne z prawem działania³⁷. Do kategorii pierwszej możemy zaliczyć osoby walczące na arenie z dzikimi zwierzętami, aktorów oraz stręczycieli, do drugiej zaś należy przyporządkować skazanych we wcześniejszym procesie karnym (*qui iudicio publico damnatus est*; nie dotyczyło to jednak tych osób, które wszczywały postępowanie w celu dochodzenia odpowiedzialności winnych śmierci swoich dzieci, swego patrona bądź utraty własności), dalej osoby winne *crimen calumniae* oraz *praevicatio*, a także osoby, które otrzymały korzyść majątkową za pełnienie funkcji oskarżycielskiej w procesie³⁸. Wskazany powyżej katalog nie jest wyczerpujący – zmieniał się on i ewoluował na przestrzeni kolejnych stuleci³⁹.

W kontekście wspomnianej powyżej reguły, że co do zasady *ius accusandi* przysługiwało jedynie wolnym obywatelom rzymskim, oczywiste jest, że ze skargą nie mogli występować niewolnicy i cudzoziemcy⁴⁰. Nieco bardziej skomplikowana była sytuacja wyzwolenców⁴¹. Nigdy nie mogli oni składać zeznań przeciwko swym patronom oraz występować z oskarżeniem skierowanym przeciwko nim⁴². Regulacja ta jest wywodzona z przyjętej w prawie rzymskim analogii

³⁷ Por. C. 9, 1, 15.

³⁸ Por. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 90. Jeżeli chodzi o osoby winne kalumnii, to pojęcie to rozszerzyć należy także na osoby składające fałszywe zeznania. Zob. D. 48, 2, 9.

³⁹ Szerzej na ten temat zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 79–82.

⁴⁰ Warto jednak zauważyć, że zgodnie z *lex Acilia repetundarum* ze 123 r. p.n.e. legitymowani do wniesienia skargi karnej byli *socii* oraz *Latini*. Zob. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 32; P. Kołodko, *op. cit.*, s. 142–143. Jak zauważa W. Mossakowski, *Lex Acilia* nie precyzuje, o jaką kategorię Latynów miałyby w tym wypadku chodzić. Termin *socii* odnosić natomiast należy do mieszkańców państw, z którymi Rzym zawarł *foedus* (zob. A. Berger, *op. cit.*, s. 709), przy czym trzeba zauważyć, że w literaturze przedmiotu proponuje się również szersze rozumienie tego terminu na gruncie wskazanej ustawy (zob. P. Kołodko, *op. cit.*, s. 142 wraz ze wskazaną literaturą). Najpóźniej za Cyncerona wrócono jednak do ogólnego wymogu obywatelstwa rzymskiego. Zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 80.

⁴¹ Wyzwolenicy (*libertini*) nie stanowili trzeciej, obok wolnych i niewolników, kategorii osób; mogli być oni obywatelami, lecz nawet wówczas ich pozycja prawna i społeczna względem obywateli wolno urodzonych była upośledzona. Por. A. Berger, *op. cit.*, s. 564; W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 160–161. Tematykę związaną z wyzwolencami omawia H. Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975639>, *passim*.

⁴² D. 48, 2, 8; A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, s. 144.

stosunku patrona oraz wyzwalanego przezeń niewolnika do relacji ojca z synem – uprzedni właściciel obdarowywał bowiem wyzwolenca nowym życiem niczym ojciec⁴³. Inicjowanie postępowania karnego przeciwko innym niż patron osobom było możliwe jedynie pod warunkiem, że wyzwoleniec posiadał co najmniej jednego syna lub majątek o wartości nie niższej niż 30 000 sesterców⁴⁴.

IV.

Dla skargi karnej przyjęto przypisaną prawem formę. W zasadzie winna być ona wniesiona na piśmie, choć dopuszczano oskarżenie ustne, które było wciągane do protokołu podpisanego przez oskarżyciela⁴⁵. Wniosek sporządzony na piśmie określano terminem *libellus inscriptionis* lub *libellus accusatorius*. Swoisty wzór takiego aktu oskarżenia znany jest współczesnej nauce dzięki przekazowi Paulusa, wciągniętemu przez justyniańskich kompilatorów do tekstu *Digestów*⁴⁶. Trzeba zaznaczyć, iż pomimo, że jurysta przekazuje budowę skargi w odniesieniu do przestępstwa *adulterium*, które pozostawało nieznane prawu republikańskiemu, to można przypuszczać, iż wzór taki uwzględnia wymogi obowiązujące także w okresie republiki⁴⁷. Forma pisemna aktu oskarżenia na pewno obowiązywała od *lex Iulia iudiciorum publicorum* z 17 r. przed Chr.⁴⁸ i odnosiła się do wszystkich *crimina legitima*⁴⁹.

Budowa aktu oskarżenia według Paulusa przedstawiała się następująco:

D. 48, 2, 3, pr. (*Paulus libro tertio de adulteriis*): *Libellorum inscriptionis conceptio talis est. „Consul et dies. Apud illum praetorem vel proconsulem Lucius Titius professus est se Maeviam lege Iulia de adulteriis ream deferre, quod dicat eam cum Gaio Seio in civitate illa, domo illius, mense illo, consulibus illis adulterium commisisse”. Utique enim et locus designandus est, in quo adulterium commissum est, et persona, cum qua admissum dicitur, et mensis: hoc enim lege Iulia publicorum cavetur et generaliter praecipitur omnibus, qui reum aliquem deferunt: neque autem diem neque horam invitus comprehended.*

⁴³ Por. H. Mouritsen, *op. cit.*, s. 40. Autor zwraca także uwagę, że wyzwoleniec, który zabił swego patrona, odpowiadał na gruncie *lex Pompeia de Parricidiis*. Zestawienie wyzwolenców oraz dzieci znajduje się również w analizowanych źródłach. Zob. D. 48, 2, 8.

⁴⁴ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 81.

⁴⁵ K. Amelańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 102. Oskarżenia ustnego zakazał definitywnie dopiero cesarz Konstantyn Wielki w 320 r. po Chr. (C.Th. 9, 1, 5). Zob. W. Mossakowski, *The Introduction of an Interdiction of Oral Accusation in the Roman Empire*, “RIDA” 1996, No. 46, s. 270 i n.

⁴⁶ D. 48, 2, 3.

⁴⁷ A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, Oxford 1901, s. 465.

⁴⁸ K. Amelańczyk, *Zasada Invitus agere vel accusare nemo cogitur...*, s. 706.

⁴⁹ Niezależnie od tego, czy rozpatrywane były przed *quaestiones perpetuae* czy też ich rozpoznanie następowało *extra ordinem*. Zob. *idem*, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 100.

Najpierw autor przytacza formułę, którą można uznać za wzór formularza⁵⁰. Na jego początku należało wskazać nazwisko urzędującego konsula oraz datę obejmującą miesiąc i dzień⁵¹. Dalej następowało stwierdzenie, iż w obecności pretora bądź prokonsula podmiot inicjujący postępowanie oświadczył, że oskarża inną, wyraźnie wskazaną osobę, o popełnienie określonego czynu. Zaznaczyć przy tym należy, iż konieczne było dokonanie jego kwalifikacji prawnej przez wskazanie stosownej ustawy karnej⁵². Po tym następowało przytoczenie okoliczności popełnienia czynu – jego miejsca i czasu. Wymóg oznaczenia miejsca i czasu, jak podaje Paulus, zawierała *lex Iulia iudiciorum publicorum*. *Inscriptio* powinno być podpisane przez osobę wnoszącą skargę, gdyby zaś była ona analfabetą – przez inną osobę⁵³. Miało to na celu zapobieżenie uniknięcia ewentualnych sankcji karnych przez oskarżyciela, który dopuściłby się fałszywego oskarżenia (*calumnia*) czy też bezprawnego porzucenia skargi karnej (*tergiversatio*)⁵⁴. W związku z tym ostatnim przestępstwem pozostawał obowiązek zawarcia w skardze oświadczenia, że oskarżyciel podtrzyma oskarżenie aż do wydania przez sąd karny wyroku⁵⁵.

Istnienie wskazanych powyżej przestępstw świadczy o tym, iż pomimo pełnej swobody dotyczącej możliwości wniesienia skargi, osoba, która występowała z oskarżeniem, nie była jej pełnym dysponentem⁵⁶. Postępowanie ich dotyczące nie toczyło się przed oddzielnym trybunałem – właściwy był sąd, który rozpoznawał sprawę główną⁵⁷. Podkreśla to wzajemny związek obu postępowań. Przestępstwa procesowe oskarżyciela zmuszały do starannego rozważenia, czy

⁵⁰ Nie ma pewności, czy istniał taki gotowy, urzędowy wzorzec – należy jednak przyjąć, że jest to wysoce prawdopodobne. Zob. *ibidem*, s. 101.

⁵¹ W starożytnym Rzymie określano rok, wskazując nazwiska urzędujących konsulów. Zob. O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1970, s. 236.

⁵² Konieczność podania kwalifikacji prawnej czynu podkreśla także Ulpian (D. 48, 2, 7, 1). Podstawa prawna oskarżenia przesądzała o właściwości rzeczowej określonego trybunału do rozpoznania sprawy.

⁵³ D. 48, 2, 3, 2.

⁵⁴ Por. D. 48, 2, 7, 1. Zob. też: J.L. Strachan-Davidson, *op. cit.*, s. 164. Na temat przestępstw procesowych oskarżyciela zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 109–111; O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 89–90; E. Levy, *Von den römischen Anklägervergehen*, „ZSS” 1933, Bd. 53, s. 379 i n.

⁵⁵ D. 48, 2, 7, 1; M. Bianchini, *Le formalità costitutive del rapporto processuale nel sistema accusatorio romano*, Milano 1964, s. 108. Zob. też: K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 102. Autor zauważa, że w sytuacji, gdy skarga składana była ustnie do protokołu, to podpis oskarżyciela wiązać należy ze złożeniem przyrzeczenia (*cautio*), iż nie porzuci on oskarżenia i doprowadzi sprawę do końca. Korespondowałoby to z koniecznością składania przez każdego oskarżyciela przysięgi, że wszczynając proces, nie działa ze złym zamiarem (*iuramentum calumniae*). Zob. A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 470.

⁵⁶ Tak: K. Amielańczyk, *Zasada Invitus agere vel accusare nemo cogitur...*, s. 706; *idem*, *Zasada skargowości...*, s. 45.

⁵⁷ A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 469.

korzystać z prawa do wnoszenia skargi karnej. Były środkiem przeciwdziałania pieniactwu, skłaniając do swoistego oportunistycznego i zapewniając sprawność wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Wystąpienie z wnioskiem o dopuszczenie do złożenia skargi zwane było *postulatio* i stanowiło pierwszy krok procesowy⁵⁸. Pretor badał zdolność procesową wnioskodawcy pod kątem posiadania *ius accusandi* oraz sprawdzał, czy skarga czyni zadość wymogom formalnym⁵⁹. Jeżeli urzędnik uznał, że warunki te są spełnione, odbierana była od wnioskodawcy przysięga, iż wnosi oskarżenie w dobrej wierze (*iusiurandum calumniae*)⁶⁰. Na koniec *magistratus* wciągał skargę na urzędową listę procesów karnych (*inscriptio inter reos*)⁶¹.

Jeżeli zachodziła sytuacja, w której z wnioskiem o dopuszczenie do złożenia skargi wystąpiła więcej niż jedna osoba, to należało przeprowadzić *divinatio*, czyli postępowanie wypadkowe mające na celu wyłonienie oskarżyciela, który byłby najodpowiedniejszy⁶². Wynikało to z zasady, że mnogość oskarżycieli w postępowaniu karnym przed *quaestiones perpetuae* była wykluczona⁶³. Takie wypadkowe postępowanie toczyło się przed trybunałem właściwym dla późniejszego ewentualnego rozstrzygnięcia sprawy dotyczącej przestępstwa objętego skargą, choć niekoniecznie w składzie sędziów tożsamym ze składem, który później miał wydać wyrok w sprawie głównej⁶⁴. Kryteriami, którymi winien kierować się skład orzekający przy wyborze najwłaściwszego oskarżyciela, były między innymi jego charakter, pozycja społeczna, interes, jaki miał w oskarżeniu, wiek oraz kwalifikacje moralne⁶⁵. Przy

⁵⁸ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 46; A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 459; G. Adinolfi, *Extremismos en Tema de "Accusatio" e "Inquisitio" en el Proceso Penal Romano*, "Revista de Estudios Histórico-Jurídicos" 2009, Vol. 31, s. 41. Niekiedy w literaturze przedmiotu określa się ten etap postępowania jako wstępny (*preliminare*). Zob. M. Bianchini, *op. cit.*, s. 30 i n.; B. Santalucia, *Le „quaestiones perpetuae”*, s. 312. Sam termin *postulatio* znany jest również rzymskiemu postępowaniu cywilnemu (*postulatio actionis*). Instytucje te podobne są co do swej istoty, tj. wystąpienia z wnioskiem o udzielenie ochrony prawnej, natomiast różnią się szczegółami. Por. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 2007, s. 130. Szeroko na temat *postulatio* zob. A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 132 i n.

⁵⁹ Por. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 46; M. Bianchini, *op. cit.*, s. 32–33. Zob. też: D. 48, 2, 3, 1.

⁶⁰ Por. A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 459; M. Bianchini, *op. cit.*, s. 21 i n. Był to jeden ze sposobów przeciwdziałania lekkomyślnym oskarżeniom, których wniesienie mogło być uznane za *crimen calumniae*.

⁶¹ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 46; B. Santalucia, *Accusatio i inquisitio w procesie karnym...*, s. 10; *idem*, *Le „quaestiones perpetuae”...*, s. 312.

⁶² W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 48. Autor wskazuje, że Ciceron określa *divinatio* po prostu jako postępowanie o ustanowienie oskarżyciela (*de accusatore constituendo*). Zob. również: M. Bianchini, *op. cit.*, s. 35 i n.

⁶³ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 46; A. Berger, *op. cit.*, s. 439.

⁶⁴ A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 460.

⁶⁵ D. 48, 2, 16. Jak się zauważa, kryterium interesu mogło mieć tu decydujące znaczenie. Zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 80. Wskazane wyliczenie nie jest jednak wyczerpujące.

wyborze oskarżyciela brano pod uwagę związki łączące skarżącego i podsądnego, wynikające także z podległości w ramach hierarchii urzędniczej⁶⁶. Cynceron wskazuje, że oskarżycielem winien być ten, kogo najbardziej w tej roli życzą sobie pokrzywdzeni, a jednocześnie ten, którego najmniej życzy sobie oskarżony⁶⁷.

Omawiana procedura nie wykluczała możliwości przyłączenia się do oskarżenia. Dokonywano tego przez *subscriptio*, czyli dopisek do *inscriptio*, a więc przez złożenie dodatkowego podpisu pod wnioskiem inicjującym postępowanie⁶⁸. W praktyce stosowano tego rodzaju zabieg nie tylko w razie „konkurencji” kilku potencjalnych oskarżycieli, ale także w sytuacji, gdy jeden z nich potrzebował wsparcia, choćby ze strony profesjonalnego mówcy sądowego⁶⁹. Formalnie bowiem w postępowaniu przed *quaestiones perpetuae* jedynie oskarżony mógł korzystać z profesjonalnej pomocy w prowadzeniu procesu, co miało być może stanowić substytut nieznanego prawu rzymskiemu instytucji obrony w dzisiejszym tego słowa znaczeniu⁷⁰.

PODSUMOWANIE

Postępowanie przed *quaestiones perpetuae* można uznać za klasyczne postępowanie o charakterze skargowym. Zasada inicjowania procesu karnego przez obywatela występującego ze skargą znalazła w nim swój bodaj najpełniejszy w historii prawa wyraz, zwłaszcza biorąc pod uwagę wysoki poziom kultury prawnej antycznych Rzymian. Następstwem przyjęcia zasady skargowości było wprowadzenie surowych restrykcji dla osób, które wносиły fałszywe oskarżenie, co paradoksalnie wiązało się z ograniczeniem zasady dyspozycyjności. Z perspektywy historycznej wątpliwości może budzić skuteczność represji karnej realizowanej przy pomocy procesu skargowego, szczególnie uwzględniając fakt, iż w okresie pryncypatu stopniowo powstawał alternatywny cesarski pion sądownictwa, elastyczne *cognitio extra ordinem*, w którym dopuszczano inicjowanie postępowania karnego z urzędu (*ex officio*).

Pożądane były także odpowiednie zdolności do przemawiania (*vox*), pamięć (*memoria*) i rozważa (*consilium, ingenium*) – Cic. *Div. in Caec.* 12, 37.

⁶⁶ Za Cyncerem w literaturze przytacza się przykład zależności istniejącej między kwestorem a pretorem, również jeżeli zależność ta istniała przed wszczęciem procesu, a w momencie jego trwania była już zakończona. Zob. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 49; A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, s. 460.

⁶⁷ Por. Cic. *Div. in Caec.* 3, 10; M. Bianchini, *op. cit.*, s. 36–37.

⁶⁸ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 46; A. Berger, *op. cit.*, s. 340. Szerzej na temat *subscriptores* i ich funkcji w rzymskim procesie karnym zob. M. Bianchini, *op. cit.*, s. 49 i n.

⁶⁹ W. Litewski, *Rzymski proces karny*, s. 85, 120.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 85. Należy odróżnić mówcę sądowego (*orator*) od patrona, który wspierał pokrzywdzonego, względnie oskarżyciela, w procesach *de repetundis*. Por. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach...*, s. 27 i n.

BIBLIOGRAFIA

- Adinolfi G., *Extremismos en Tema de "Accusatio" e "Inquisitio" en el Proceso Penal Romano*, "Revista de Estudios Histórico-Jurídicos" 2009, Vol. 31.
- Amielańczyk K., *Cicero, pro Sex. Roscio Amerino: rzymski proces o zabójstwo*, „BLTN. Humanistyka” 1993, z. 34.
- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Amielańczyk K., *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom. 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011.
- Amielańczyk K., *Lucjusz Korneliusz Sulla – dictator legibus scribundis et rei publicae constituende*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. 31.
- Amielańczyk K., *Ustawodawstwo Korneliusza Sulli na rzecz restauracji republiki i zaprowadzenia porządku publicznego*, „Annales UMCS. Sectio G” 1991, nr 38.
- Amielańczyk K., *Zasada Invitus agere vel accusare nemo cogitur i jej znaczenie w prawie rzymskim*, [w:] *Iudicium et scientia. Księga jubileuszowa Profesora Romualda Kmiecika*, red. A. Przyborska-Klimczak, A. Taracha, Lublin 2011.
- Amielańczyk K., *Zasada skargowości i zakaz orzekania ponad żądanie stron w procesie rzymskim*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. 33.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Bianchini M., *Le formalità costitutive del rapporto processuale nel sistema accusatorio romano*, Milano 1964.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérrier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2011.
- Dyck A.R., *Evidence and Rhetoric in Cicero's Pro Roscio Amerino: The Case Against Sex. Roscius*, "The Classical Quarterly" 2003, No. 53/1.
- Esmein A., *A History of Continental Criminal Procedure with Special Reference to France*, Boston 1913.
- Greenidge A.H.J., *Infamia: its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894.
- Greenidge A.H.J., *Roman Public Life*, London 1901.
- Greenidge A.H.J., *The Legal Procedure of Cicero's Time*, Oxford 1901.
- Jońca M., *Głośnie rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009.
- Jońca M., *Parricidium w prawie rzymskim*, Lublin 2008.
- Jurewicz O., Winniczuk L., *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1970.
- Kmiecik R., Skrętowicz E., *Proces karny. Część ogólna*, Warszawa 2009.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 2007.
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od ustawy XII tablic do dyktatury Sullii*, Białystok 2012.
- Kubiak Z., *Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa 2003.
- Kumaniecki K., *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1976.
- Kuryłowicz M., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „Annales UMCS. Sectio G” 1988, nr 35/1.
- Levy E., *Von den römischen Anklägervergehen*, "ZSS" 1933, Bd. 53.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Mendelssohn S., *The Criminal Jurisprudence of the Ancient Hebrews. Compiled from the Talmud and Other Rabbinical Writings, and Compared with Roman and English Penal Jurisprudence*, Baltimore 1891.
- Mommsen T., *The History of Rome*, Vol. 3, transl. W.P. Dickson, New York 1908.

- Mossakowski W., *Accusator w rzymskich procesach de repetundis w okresie republiki*, Toruń 1994.
- Mossakowski W., *The Introduction of an Interdiction of Oral Accusation in the Roman Empire*, "RIDA" 1996, No. 46.
- Mouritsen H., *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011,
DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975639>.
- Robinson O.F., *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, New York 2007.
- Santalucia B., *Accusatio i inquisitio w procesie karnym okresu cesarstwa*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2002, z. 2/2.
- Santalucia B., *Gli sviluppi del processo criminale nel II secolo a.C.*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto Romano*, ed. M. Talamanca, Milano 1979.
- Santalucia B., *Le „quaestiones perpetuae”*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto Romano*, ed. M. Talamanca, Milano 1979.
- Skorupka J., *O sprawiedliwości procesu karnego*, Warszawa 2013.
- Strachan-Davidson J.L., *Problems of the Roman Criminal Law*, Vol. 2, Oxford 1912.
- Święcicka-Wystrychowska P., *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego*, Kraków 2005.
- Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009.
- Zumt W.A., *Der Criminalprocess der Römischen Republik*, Leipzig 1871.

SUMMARY

The main object of this paper, is to present classical accusatorial procedure on the example of trial before Roman criminal courts, called *quaestiones perpetuae*. Roman criminal procedure in the period of late Republic, and partially in early Empire, based on the accusatorial principal, which in continental law legal orders, is associated with adversarial justice. This article consists of six parts: introduction, short description of what *quaestiones perpertuae* were, analysis of the objective and subjective aspects of accusation (*accusatio*, *ius accusationis*), procedure of lodging the criminal charge and summary.

Keywords: *accusatio*; accusatorial principle; *quaestiones perpetuae*; Roman criminal procedure